

Vývoj toponomastiky I

Zájem o studium vlastních jmen má v českých zemích dlouholetou tradici. Onymickému materiálu věnovaly pozornost různé vědní obory, zpočátku především historiografie, vedle vlastivědy, regionalistiky, etnografie..., a proto byla toponomastika dlouho považována za pomocnou vědu historickou. Až na sklonku 19. stol., zvláště zásluhou jazykovědců J. Gebauera a jeho žáků, nachází studium vlastních jmen své místo v jazykovědě, v níž postupně vykristalizovalo v relativně samostatný obor. Ale i v rámci jiných vědních oborů (historiografie, regionalistiky...) dále vznikají studie zabývající se vlastními jmény z různých hledisek. Přesvědčuje nás o tom onomastická bibliografie pravidelně uveřejňovaná na stránkách ZMK – *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* (od 1983 *Onomastický zpravodaj*, od 1995 *Acta onomastica*). Při řešení některých onomastických problémů spolupracují jazykovědci s historiky (např. při analýze vztahu místních jmen a osídlení). Pro českou onomastiku, přesněji od 40., 50. let 20. století, je charakteristické interdisciplinární zaměření.

1. Období trvajících do poč. 19. stol., tzv. předvědecké

Z něho pocházejí díla, v nichž se zájem o existující toponyma projevuje především snahou o jejich **výklad**. Toponyma jsou hodnocena nesystematicky, jejich výklady jsou většinou nesprávné. Jména jsou totiž spojována – na základě nejrůznějších asociací – náhodně s homonymními slovy:

Dalimil (přebírá od **Kosmase**):

Stavte město, to vem kázu (vem „vám“)

tu, kdešto jáz vám ukázu,

u Vltavy pod Petřínem,

kdež tesař činí práh s svým synem.

Pro práh městu vzděchu Praha.

Toho města bude veliká dráha,

neb jako i kniežata i králové,

ludie silní jako lvové

proti prahu klánějí hlavu,

aby ji měli zdrávu,

*takéž proti Praze, městu mému,
neb bude čest i chvála jemu.*

Dalimil:

*Stojieše jako jat v uzdici, proto téj vsi vzděchu Stadici.
Pak kněz da ten hrad pánu, tomu Přiemu diechu, (da „dal“)
pro to tomu hradu Přimda vzděchu.*

(*Přimda* – název po bavorské řece Pfreimd, neboť leží na jejím pramenném území; předkeltský název, indoevropský základ, znamená „přítok“.)

Pavel Stránský: Budějovice: „*žena jakéhosi knížete rodic křičela: bude jich více!*“

Kosmas (správné výklady):

Vojtěch – Exercitus consolatio „útěcha vojska“
Václav – Maior gloria

Správný výklad většiny jmen nebyl v té době možný, protože i vynikajícím autorům chyběla schopnost dívat se na toponymum historicky a zároveň i lingvisticky (Šmilauer, Úvod do toponomastiky, 1963, s. 187–189). Teprve Dobrovský přichází s požadavkem, aby etymologická složka vlastního jména byla v souladu s jeho složkou geografickou a historickou. Poprvé tak u nás upozorňuje na nutnost pracovat s historickými doklady vlastních jmen.

Drobné zmínky o původu vlastních jmen, příp. pokusy o jejich výklad, nacházíme tedy v některých, zejména historických dílech starší české literatury, např. v kronikách. V nejstarších dílech gramatických se užívá vlastních jmen podobně jako apelativ jen pro ilustraci konkrétních gramatických výkladů. Tak je tomu např. v Blahoslavově Gramatice.

V r. 1587 vydal *Knížku slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum* **Matouš Benešovský Philonomus**. Jsou v ní uvedeny výklady jmen českých řek. Práce **Václ. Lebedy z Bedrštorfu** *Poznamenání měst, zámkův, hradův, tvrzí i jiných sídel* (1610) představuje po Philonomovi druhý větší soupis vlastních jmen u nás. Sloužil do r. 1706 jako praktická příručka pro písaře. Výklady vlastních jmen se objevují i v pozdějších historických dílech, např. Bohuslava Balbína, Tomáše Pešiny z Čechorodu, Pavla Stránského ze Stránky a Zap atd. (Balbín: *Miscellanea historica regni Bohemiae*, Dec. I, liber II, Pragae 1680, Liber III, *Chorographica* (etymologie OJ a MJ).

Pro toponomastiku má velký význam **Komenského** *mapa Moravy* (1627), tj. *Marchionatus Moraviae*, Amsterdam 1627, 1636, 1638 (kresleno 1626). Ta u nás poprvé a přesně zachytila vlastní jména osídlených míst, některých řek a hor, krajinných celků, a to v české a německé podobě.

Z děl 17.–18. stol. zasluhuje pozornost *Čechořečnost, seu Grammatica linguae bohemicae 1672* (zde tvoření některých typů vlastních jmen osobních), jejímž autorem je **Václav Jan Rosa** (1620–1689), a jeho další dílo rukopisný *Thesaurus linguae bohemicae* obsahující bohatý materiál místních jmen. **Jan Václav Pohl** (1720–1790) má ve svém díle *Grammatica linguae bohemicae* (1756) oddíl Etymologie s výklady vlastních jmen. Drobnosti jsou v dalších gramatikách 18. stol.; u Fr. Jana Tomsy (1753–1814) – *Böhmische Sprachlehre*, 1782, a Fr. Martina Pelcla (1734–1801) *Grundsätze der böhmischen Grammatik*, 1796. Významné jsou tím, že se v nich již upouští od fantastických výkladů, které se objevovaly zejména v kronikách, ba dokonce se objevují pokusy uplatňovat na vlastní jména měřítko gramatická, a to podle vzoru obecných slov (Pelcl).

Právě tato tendence, tj. uplatnění jazykovědného hlediska (ovšem v rámci tehdejších znalostí a možností), je znakem onomastických zájmů **Dobrovského**, jehož dílo uzavírá tuto první etapu vývoje onomastiky a svým charakterem umožňuje nástup etapy další. Dobrovský užívá vlastních jmen ve své známé mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z r. 1809 (2. verze z r. 1819 *Lehrgebäude der böhmischen Sprache*). Zabýval se především jmény, která souvisela se zájmy předobrozenských generací (jeho výklady však nebyly příliš zdařilé – OJ Čech, slovanské kmeny...). Připravil rukopisný *Onomasticon slavicum*, z něhož později čerpal Fr. Palacký (viz ČČM 1832, s. 60).

Sb. Josef Dobrovský 1753–1953, Praha 1953. In: J. Svoboda: Dobrovský a onomastika.

ČČM: Časopis společnosti vlasteneckého muzeum v Čechách, od 1831 Časopis českého muzeum, od 1855 Časopis musea království českého, dnes Časopis Národního muzea

2. Období zahrnující první polovinu 19. století

V této době se věnují vlastním jménům především historikové, kteří se při vydávání staročeských textů literárních a neliterárních často setkávali s vlastními jmény. V době národního obrození vzrostl zájem o česká vlastní jména. Větší počet složených jmen, i neologismy typu *Lékoslav*, *Silorad* (osobní jména).

První skutečně onomastickou studii u nás napsal **Vladimír Josef Pelikán** (1808–1876). Vyšla v ČČM 1830, s. 309–323, pod názvem *O pojmenování osad českoslovanských*. Na rozdíl od

tehdejších prací, které většinou přeceňovaly starobylost českých vlastních jmen, vyniká kritickou střízlivostí. Významná byla též studie **Fr. Slámy** (1792–1844) *Pokus o vysvětlení českých jmen místních slabikami -ice a -vice se ukončujících a jen v množném počtu užívaných* (ČČM 1834, 394–404). Autor správně vystihl dva typy místních jmen podobně zakončených, a to typ *Bohuslavice* (plurál, „ves lidí Bohuslavových“) a deapelativní MJ typu *Olešnice* (singulár, „ves v olší“). Jsou to jen drobná témata, takže nelze mluvit o jejich autorech jako o zakladatelích onomastiky.

Skutečným zakladatelem české onomastiky však byl **Fr. Palacký** (1798–1876). Jako historik používal pro poznání dějin našeho národa i vlastních jmen. V jeho dílech se poprvé spojil zřetel historický a jazykovědný. Řídil se zásadou, že „veliká částka našich místních jmen jsou... nejstarší památka nejen jazyka našeho, ale i historie, sahajíť až do věkův, ze kterých nám ani té nejmenší zprávy nezbyvá.“ Palacký pokládal zejména místní jména za nejstarší památku českého jazyka a historie. Nejvýznamnější jsou jeho práce *Rozbor etymologický místních jmen českoslovanských* (ČČM, 1834, 409–419) a *Popis království českého...* (1848). Využil všech tehdy dostupných historických pramenů, aby mohl představit českou toponymii v celém jejím vývoji. Podle jeho slov v úvodu sledoval *Popis* dvojí účel: první jmenoslovný a až druhý dějepisný. Poprvé u nás podrobně dokumentoval fakt, že česká místní jména jsou tvořena jednak ze jmen osobních (*Bořitov, Bohunice, Boleslav*), jednak „podle přírody“; sem zařazoval všechna deapelativní toponyma (*Kaliště...*). V článku *Obhlídka ve staročeském místopise, zvláště krajů již poněmčilých* (ČČM 1846, 53–83) zjišťoval na základě jemu známého historického toponymického materiálu původní česká jména poněmčených obcí a ve svém *Popisu království českého* přehledně shrnul výsledky svých bádání a umožnil tak i úřední obnovení starých jmen.

Pavel Josef Šafařík (1795–1861) si všímal vlastních jmen (řek, hor atd.) ve svém díle *Slovanské starožitnosti* (1836–1837). Jeho výklady jsou však většinou nesprávné.

Nezabýváme se bádáním antroponomastickým ani badateli, jejichž onomastické výklady byly převážně nesprávné. Těch byla celá řada, např. *Kollár*. Ten posouval minulost slovanského národa do velmi dávných dob, vylučoval cizí vlivy a staré slovanské osídlení dokazoval po celé Evropě. Bylo to zejména v posledních letech jeho života (např. název italského pohoří *Apeniny* pochází podle něj ze slovanského *Vápeniny*, a je tedy dokladem slovanského osídlení na Apeninském poloostrově). Zde platí nutně Šmilauerova slova: Badatel musí být vedle lingvistických a historických znalostí vyzbrojen opatrností, střízlivostí a rozvahou. Někdy zůstávají výklady onomastiků jen hypotézami, zvláště pro doby nejstarší, kdy je dokladový

materiál kusý, tudíž nespolehlivý. Česká jména lze mnohdy vyložit několikerým způsobem, ale jsou i jména dodnes spolehlivě nevysvětlená, ba dokonce úplně nejasná.

Z tohoto období pocházejí ještě dvě studie významné tím, že jako první řeší jisté onomastické problémy. **Antonín Maloch** (1823–1880) se jako první zabýval oronymy: *Nesnáze českého horopisu*, 1854. **Karel Vlad. Zapp** (1812–1871) se zase jako první u nás zajímal podrobněji pravopisem toponym: *Jak máme psát jména místní*, Květy, 1836, příl. č. 5, s. 9–11.

3. Období zahrnující 2. polovinu 19. stol. a začátek stol. 20. (do r. 1913)

Je pro ně charakteristický větší zájem jazykovědců o toponymický materiál. Na českou onomastiku měla vliv jednak mladogramatická škola, jednak dílo Fr. Miklošiče (slovinského slavisty) o tvoření místních a osobních jmen. V onomastice se formovaly dva směry: **1. historický**, jeho stoupenci převládají v Čechách, **2. jazykovědný**, rozvíjí se především na Moravě. **Jan Gebauer** (1838–1907), přední český jazykovědec té doby se sice soustavně vlastními jmény nezabýval, ale ve svém semináři vybízel k soustavnějšímu studiu tohoto vzácného materiálu. Jeho výsledky bádání v oblasti staré češtiny poskytly formující se české onomastice mnoho užitečných podnětů. Důsledněji užil jmen pouze ve svém díle *Příspěvky k historii českého pravopisu* (1871). V ostatních svých dílech užívá jmen jen jako příkladů pro své výklady (vedle příkladů apelativních). *Historická mluvnice jaz. českého 1-4, Slovník staročeský*. Onomastikou se pak zabývali někteří jeho žáci, např. V. Flajšhans (viz dále).

Mezi nejvýraznější osobnosti tohoto období patřil historik **Hermenegild Jireček** (1827–1909). Za nejdůležitější úkol považoval vytvoření rozsáhlých sbírek vlastních jmen dokumentovaných historickými prameny. Zdůrazňoval také význam vlastních jmen pro jiné vědní obory, ukázal např. na vztah toponymie- mýcení lesů-osídlení- typy plužin. Je **autorem termínu pomístní/pomístné jméno** pro názvy neobydlených objektů a poprvé u nás rozdělil toponymický materiál na místní a pomístní jména. Při konkrétních výkladech vlastních jmen už tak úspěšný nebyl. Podlehly vlně tzv. **keltománie**; v knize *Slovanské právo v Čechách a na Moravě* (1863) připisoval jednotlivé typy místních jmen zcela zjednodušeně určitým stoletím (např. v období 6.–10. stol. se tvořila jména na *-ice*, v 11. stol. jména na *-ov* atd.). Ale jeho úvahy o povaze onomastické práce významně přispěly k jazykovědné orientaci onomastiky. **Jos. Kalousek** (1838–1915) vydal jako doplněk ke studiím Palackého *Hist. mapu Čech 14. stol.* (1874), a to s výkladem.

Po Palackého *Popisu království českého* (1848) bylo české místní historické názvosloví ustáleno podruhé zásluhou **Al. Vojt. Šembery** (1807–1882) na jeho vynikající *Mapě Moravy* (1863).

Václav Vladivoj Tomek (1818–1905) je autorem řady pečlivých místopisných studií. Zvláště se věnoval pražské toponymii. **Vincenc Brandl** (1834-1901), zemský archivář moravský, studoval místní jména vzhledem k stáří osad. Např. *Rozpravy o jménech topických*, *Obzor* 8, 1885, 49–51. Významné místo v toponomastice tohoto období zaujímá dílo **Augusta Sedláčka** (1843–1926). Vedle slovníku *Místopisný slovník království Českého* (1895–1908), napsal další rozsáhlý spis o 15 svazcích *Hrady, zámky a tvrze království českého* (1880–1927). Pro toponomastiku, zvláště pro PJ, je důležitá *Snůška starých jmen* (1920). Sedláček sebral velké množství toponymického historického materiálu. Jeho rukopisné sbírky pak posloužily i dalším badatelům, např. Profousovi. Na konci tohoto období se toponomastikou zabývali též jazykovědci – žáci Gebauerovi. Cenné byly studie **Václ. Flajšhanse** (1866–1950), např. *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého*, 1903. Významné bylo dílo historika **Fr. Černého** (1867–1918) a Gebauerova žáka **Pavla Váši** (1874–1954) *Moravská jména místní*, 1907.